

Élő barátaim közül Imreh István áll közelebb Bölöni Farkas Sándorhoz, mint jómagam. Már csak azért is, mert ő nemcsak székely (még hozzá háromszéki), hanem unitárius is. De nincs szüksége az én méltatásomra: hallhatjuk mindjárt őt magát.

IMREH ISTVÁN

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÉLETVITELE, MINDENNAPJAI A KÖLTSÉGNAPLÓJA TÜKRÉBEN

Szűk pályán

Igazából nem is olyan könnyű írni róla. Sok biográfusa elemezte már életét és korát. Egyikük, Mikó Imre szerint: "Többet írtak róla, mint amennyit ő írt". És ez így is van.

Talán érdemes mégis életvitelét, hétköznapjait néhány adalékkal ismeretesebbé tenni. Ehhez azonban szükséges előljáróban egy keveset elidőzni a rendiségnek, a kööttségek világának, az értelmiségi, értéktelentő tevékenységet tilalmazó szerkezeti elemeinél; azoknál az útelzáró sorompóknál, amelyeket a Habsburg-monarchia állított a feltörni, hajlamaik, vágyaik úzöttjeiként dolgozni akaró székely fiatalok útjába.

Bécs mindenekelőtt a határőrezredek területén élő katonai szolgálatra rendelt családok (gyalog, lófő és armalista székelyek) fiainak felsőbb tanintézetekbe áramlását akadályozta. 1815-ben írja Farkas Sándor: "...csak azért, hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születettnek nézmem magam!" Majd Kazinczy Ferencnek háborog: "Engem a sors katonafiúvá szült... Miért éppen engem milliók közül? Mélyen érzem, mit teszen nem szabadnak lennem..." Minden lehetőség, főleg az íróvá, irodalmárrá válás el van zárva előlem, mondja: "mert unitárius, mert székely conscriptus s pénztelen vagyok".

Ismeretes, hogy Gábor Áron is kénytelen 1831-ben a csíksomlyói iskolának búcsút mondani, miután "numerus alá vétetett", s a második székely gyalogezredhez beosztatott. A berecki városi tanács jegyzőkönyvében olvasható is ez a pár szó: "a mü gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nem igen engedti". Kőrösi Csoma Sándort a nagyenyedi kollégiumban emiatt is gondok gyötrik.

A mentességet Farkas Sándornak sikerül végre megszereznie. Nem azért, mert a madéfalvi veszedelem után lovas szolgálatra kötelezett Farkas család igazolja "birtokos nemességét". Miklósvárszék ugyan bizonyítja, hogy a családnak Bölönben nemesi udvarházukon kívül négy, telkes, adózó zsellére volt, emberemlékezet óta és van még 1829-ben is. Ez adómentességhez esetleg elegendő, de nem hoz szabadulást a General Commando uralma alól. A székelyföldi tanulmányútján Bölönbe érkező

Kováry László csak Farkas Sándorról ír. Egyebek között azt, hogy: "A ház, ahol őt ringatták, nem oly fényes, mint hírve; s családja székely szűk kiváltságokkal él." Családi, nemesi birtokról, címereslevélről, földesuraságról semmit sem tud. Feltételezhető, hogy (talán csak formálisan) Sándor lemond a bölöni birtokocskáról, "székely örökségéről" testvére javára, hogy más pályán élhessen, munkálkodhasson. Az bizonyos, hogy a harmincas években árenda címén van egy kis jövedelmi forrása. Amikor viszont nagy útjára készül, szűkszavú említés történik arról, hogy annak egyik előkészítő mozzanataként pénzzé teszi otthoni, bölöni örökségét.

Fontolóra kell vennünk azt is, hogy önmagáról ifjúkorában sokszor megírja, hogy "pénztelen", hogy "szegény", hogy "szegénylegény". Mások pedig szintén hangsúlyozzák miszerint "szűkösen élő", s még azt is: fájlalják, hogy "nyomorog". 1816-ban tehetséges "szegény" ifjúként ajánlották Wesselényi Miklós figyelmébe. Döbrentei Gábor pedig 1820-ban 30 forintot kínált neki szálláspénz pótlékként, kérve, hogy ne fogadja el gróf Gyulainétól az ingyen szállást.

A születési előjogokra épülő feudális rendi struktúrának az amúgyis sok hátrányos helyzetet kitermelő funkcionálása folyamán a kisebbségben lévő unitárius sokszor hátraszorított, megrövidített, a pénzével és vérével adózó, a birodalmi haderőt növelni rendelt székely, a vagyontalan ember sorsa ekkor már mind súlyosabb gondokat érelt.

A szabad székely értelmiségi csoportról kellett ezt a pár sajátosságot előrebocsátanunk, és Farkas Sándort ennek a rétegnek a tagjaként bemutatnunk.

A költségnapló. A bevételek

A következőkben Bölöni Farkas Sándornak a kézirat hagyatékában szerencsés módon megmaradt (háztartási) költségnaplóját elemeznők. Ezesetben is egy tágabb, szélesebb körű társadalmi csoportról, a Habsburg-birodalom (alsó szintű hivatalnoki státusában élő) tisztségviselőiről faggatnók Bölöni Farkast. Számolva természetesen azzal, hogy a kérdezett nem tipikus egyed, nem egy homogén statisztikai tömeg reprezentánsa. Sajátossá, "kiugró értékke" teszi egyéni életvitele, igény szintje és mindezekelők: értékrendje.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy imádottját, Polcz Jozefát elvesztése után is nagyon szereti és soha sem nősül meg, nem alapít családot. A "családi budget", a "háztartási költségvetés" tehát egy személy életvitelének tükrözője, egy férfiemberre redukálódik.

A szűk pályára szorított hivatalnok, aki jogvégzett, költő, nyelveket tudó (Schiller Don Carlosát, Goethe Wertherjét és Madame de Stael Corinne című művét fordította magyarra) csigalassúsággal halad előre a beamteri hierarchia lépcsőfokain.

1833-ban guberniumi fogalmazóként minden hónap első napján 33 frt és 20 kr fizetést vehet kézhez. A "salariuma" tehát évi 400 frt (1825-ben az ötödik fizetési osztályba sorolt írnokeként 250 forintot, 1830-ban a negyedikbe lépve 300 frt.-ot ultak ki számára). Feljegyzései szerint a 400 forintról 1839-től kezdődőleg 600-ra emelkedett a javadalmazása.

Köváry László tudósítása nyomán kiszámíthatjuk, hogy egy guberniumi alkalmazott átlagfizetése 615 frt 41 kr volt. Ez azt is jelenti, hogy 1817 és 1839 között még az igen rosszul fizetett főkormányiszéki hivatalnokok átlagbérénel is kisebb volt a járandósága. (A kincstárnál a fogalmazók 800 frt-ot is kaptak.)

A nagyszabeni kincstári segédhivatali alkalmazottak bérvizonyairól rendkívül értékes tanúbizonyság hagyományozódott mireánk. A tisztségviselők elégedetlenek, nagyon nehezen élnek és fizetésemelést kérnek. Ez 1834-ben történik. A petícióhoz csatolják egy öttagú család hipotetikus háztartási szükségleteinek modelljét. Eszerint a létminimum 569 frt 31 kr, mondhatnók 600 frt.

Bölöni Farkas Sándor évi pénzjövdelmének van egy másik állandó komponense is: az árenda. Ez sem rendhagyó jelenség, hiszen a beamterré szegődött birtokos, nemes fiak mögött gyakran állott otthoni mezőgazdasági háttér, amely jövedelempótló, biztosító szerepkörében szinte nélkülözhetetlen volt. Hazulról évente kétszer érkezett 40-40 forint - feltehetőleg a megmaradott bölöni Farkas-juss vagy ház bérleti díjaként.

Az 1834-35-ös időszak jövdelmének végösszegét jelentős mértékben megnöveszti a kiadótól, Tilsch Jánostól a manuscriptumért, az "Utazás"-ért kapott szerzői díj. (Ennek summája nagyobb is lehetne, de ő maga szabja feltételként Tilschnek az olcsó könyvtárat, a harmadik kiadást pedig nem is vállalja.)

Jellemző módon alig gyümölcsözteti mellékkereseti forrásként jogi szaktudását, közügyekben, igazgatási, törvénykezési kérdésekben való jártasságát. A mégis csak feljegyzett összegek bizottságban való részvételek, jogügyletek, szakvéleményezések, fogalmazványok ellenértékei, díjai.

Összegezve a következő kimutatást, táblázatot készíthetjük a "nemes fogalmazó úr" jövedelemforrásairól és jövdelméről 1833 és 1841 között.

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
*Conventiós pénz. Ezüst forint - krajcár									
Salarium	400-	400-	400-	400-	400-	416-20	600-	600-	600-
Árenda	80-	80-	80-	80-	160-	-	80-	60-	80-
Honorárium		260-	300-	-	-	-	-	-	-
Mellékmunka	-	-	-	-	40-	125-20	-	104-	800-50
Egyéb	20-	18-	-	-	-	-	12-	-	8-
Összesen	500-	758-	780-	480-	600-	541-40	692-	764-	1488-50

* Conventions Münze, 100 CM=250 Wiener Wahrung. 1 CM=60 krajcár

Ez a bevételi kimutatás már biztonságosabb létalapra utal. Jövedelme a "büszke szegénység"-et, az ő társadalmi körében, nem sokkal haladja meg, de megóvja az "inségtől". Bölöni Farkas 1835-36 évbéli naplójegyzeteiben beszél arról, hogy az önkény nem foszthatja meg lelke erejétől, s szegénysége büszkeségétől, majd így folytatja: "izzadva kerestem eddig is kenyeremet, ismerem a sanyarúság s szükség szigorú sorsát is..." A múltidőt használja és már-már hősi régmúltként említi, hogy 1817 táján "középszerű vagyon birtokában" volt, majd ír arról, hogy azt is hivatalának áldozta fel.

Bölöni Farkas Sándor kiadásai

A megszokott és módszertanilag helyes eljárás az volna, hogy szembeítsük a bevételi és kiadási rovatok végösszegeit, és mindenekelőtt azt állapítsuk meg, hogy milyen mértékű a túlköltekezés vagy a tartalékolható megtakarítás. Ezt egyelőre nem tehetjük meg a szokott módon, mert a bevételeket Bölöni Farkas Sándor úgynevezett "conventiós pénz"-ben (vagy hasonló értékű ezüst pénzben) jegyezte fel, míg a kiadásokat a gyakorlatban használatos "váltó cédula" árfolyamán.

A váltó cédulák, forintok, krajcárok átszámítási kulcsa azonban ingadozó volt. Mégis, az 1816. évi devalváció után 100 "Conventions Münze" ellenértékeként általában 250 váltópénzt (Wiener Wahrung) számítottak fel. A nagyszombati Thesaurarius segédhivatali személyzete számításaiiban is 250 váltó forintot érőnek tekintették a 100 conventiós forintot.

Fenntartva a pontosítás - még további vizsgálódásokat követelő - lehetőségét, az alábbiakban mi is a 100 CM - 250 v.frt kalkulációs bázisról indulunk el. Eszerint a conventiós értékrendben számolt bevételeket is váltóba fejezve ki, már megkísérelhetjük a mérlegkészítést, Bölöni Farkas Sándor majdnem egy évtizedes bevételeinek és kiadásainak párhuzamba állítását.

	BEVÉTEL		KIADÁS	
	forint	krajcár	forint	krajcár
1833	1250	-	1381	41
1834	1895	-	2093	36
1835	1950	-	1957	39
1836	1200	-	1517	31
1837	1500	-	1299	-
1838	1353	50	1434	19
1839	1730	-	1728	49
1840	1910	-	1631	23
1841	3721	25	3300	34
Összesen	16510	15	16344	32

A bevétel és a kiadás évenkénti végösszegeiben mutatkoznak kisebb-nagyobb eltérések. Egészében, az évtizednyi időtartamban ezek kiegyenlítődnek.

Az évi költség, a kiadások summája nem emelkedik fokozódó nagyságrendű mértékben. Az viszont jellemző, hogy az 1841-es utolsó évbéli 3300 frt több mint kétszerese az 1833-as esztendeinek. Ez utóbbit, az első jegyzékbéli esztendőt fogjuk a következőkben elemeire bontva analizálni.

Kezdjük az ételmezés, az étkezés problémájával. Bölöni Farkas magányosan él. Háztartást nem vezet, szakácsnőt nem tart, a "konyhára" nem költ. Kosztra azonban havonta rendszeresen fizet egy meghatározott összeget. Ez általában 50 frt. De előfordul 35 vagy (1841-ben) 75 is. Utazásai miatt a "kosztolás" díja néha csökken (15-30 frt). A vacsora gyakran együtt fizetendő az ebédpénzzel, az 50 forintos szokványos összeggel. 1833 júliusától kezdődőleg a reggeli ára, 5 forint, külön is szerepel a költséglistában.

Ételre - itatra külön nem költ. Inyencséget, valami finomabb ételkülönlegességet soha sem vásárol. Az 1833-as esztendőben azonban egy ízben meginnog és 30 krajcárt érő "nádmézet" vesz. 1839-től pedig már gyakran szerepel a kiadások között 3 font kávé és 3 font nádméz, 10 forintnyi értékű. A nagy "kicsapongások" éve 1835; ekkor először 30 krajcárt, majd 2 forintot költ: "spiritus"-ra. Végül még feleannyiért almát hozat magának. Összesen 481 frt-ba kerül a létfenntartásnak ez a főtétele. Az összes költségnek 1833-ban egyharmadát teszi ki, pontosabban 34,53 százalékot.

Lakása, "szállása" béreként 1841-ben két félesztendőre ad 100 frt-ot. (1837-ben házadót is fizet. Halála előtt a piacsori Gyulai házban lakik.)

1833-ban - hogy továbbra is az elemzett esztendőnél maradjunk - a fűtésre is sokat költ: kemencét igazított, többször súroltat, meszeltet, takarított és költözik (15 frt 30 kr).

A fűtés gondja sem lebecsülendő. Bölöni Farkas 2 öl és 2 szekér fát fuvaroztat magának. Egy öl fa, behozatallal és vágatással 12 frt-ba, egy szekér fa 3-3,30-ba kerül. "Recapitulatio"-jában ő maga évi 40 forintra, bő 3 öl fa árával kalkulál.

Ruházkodásra is sok pénzt kellett szánnia. Bölöni Farkas Sándornak ekkor már jó híre-neve volt. Kora ifjúságától kezdve igen-igen előkelő, főrangú családokhoz volt bejáratos, és jóllehet előjogai, gőgje, konzervatívizmusa miatt nem rajongott az arisztokráciáért, barátai közé számíthatta a legjobbak közül Wesselényi Miklóst, Kendeffy Ádámot, Béli Ferencet, Bánffy Józsefet, Gyulai Lajost, nem is szólva a közép-, kismemesi értelmiségi vezetőrétegbeliekkel való jó kapcsolatairól. Maga a fogalmazói, főkor-mányszéki hivatali tisztségviselés is megkívánt bizonyos magasabb szintű öltözködési igényességet. Részt kellett vennie közéleti, társasági összejöveteleken, fogadásokon, vidéki szórakozásokon, bálokon. 1833-ban pedig a nagy utazás által is megviselt ruhatára javíthatására, pótlására eléggé sokat kellett áldoznia.

Mindenekelőtt egy pár új csizmát csináltatott (10 frt), majd három párat fejeltetett, egyet fejeltetett és talpaltatott, egyet csak talpaltatott s a másikat "igazított". Valójában tehát lábbeli készlete egy vadonatúj és hat pár javított csizmával gyarapodott.

Ruhatára felújításában szintén szerephez jutott a javíttatás. A felső kabátok - a fekete kaput és hosszú kaput - "reparálására", a "köntös" igazíttatására 25 frt-ot fizet ki.

Csináltat magának egy új Zrínyi-dolmányt (79 frt) és két nadrágot (egy feketét és egy szürkét, 54 frt 12 kr). Vesz kalapot (5 frt), nyakravalót (2 frt), három pár kesztyűt (6 frt 15 kr), "strimflit" (2 frt) és egy forintot ad az esernyő ("parapluj") javítónak. A következő esztendőben divatosabb megjelenése érdekében egy "nanquin" nadrágot (11 frt) és egy fekete magyar-dolmányt (90 frt) szabad magának.

Szolgát is tart évi 120, és mosónőt évi 60 frt bérért. Emellett időnként szolgálót, takarítóasszonyt is dolgoztat.

Haját is rendszeresen vágatja, borotvái angol árúk, fogport is vásárol és így tovább.

Lakása, környezete rendje, tisztasága, agglegényi életformája ellenére vagy éppen amiatt foglalkoztatja, de láthatólag arra törekszik, hogy háztartásának "üzemi gondjai" ne vonják el közhasznú munkáitól, és a pártfogolt, irányított társaságokat, egyleteket jól szervezze, simán, zökkenő nélkül működő gépezetté tegye.

Az őt kiszolgáló emberekkel szembeni bőkezűsége is rendszeres. Az alkalmazottaknak (darabontok, szolgák, asztalnokok), akikkel intézmények, szolgáltató vállalkozások révén kapcsolatba jut, pontosan kijár a juttatás. Szívesen ad ajándékot is, Újévkor három forintot osztogat szét; s gyakran kapnak ajándékot, a sokadalmakon pedig vásárfiát a gyerekek, a fiatalok, juttatást az őt köszöntő deákok. S feltételezhetően az ifjabb rokonok is. A magyar nemesek egy részét, a "liberális-despoták, fényes-szegények s szabad betyárok" csoportját azért is veti meg, mert ez az emberfajta "szégyelli a takarékoság elveit is; nagylelkűsködni akar, de nem szeret fizetni."

1833-ban 38 éves. A "dicasteriális bálba" elmegy. Öt forintjába kerül, de később naplójában meg sem említi az ilyenszerű szórakozási alkalmakat. Jár vidékre. Meghívásokra. A bonchidai, bálai, feleki útján egy forintot költ. A postát 12 forinttal gazdagítja gyakori levélváltása. Könyvet 1833-ban csak 50 forintra vásárol. Sok pénzt emésztenek fel az "apróságok". A könyvszámlával ez évben vetekedik a mindig hasonló módon feljegyzett, talán az eladó kereskedő miatt így együtt szereplő: "gyertya, suviehs, dohány" elnevezésű kiadási tétel.

A dohány külön is szerepel. Az aszketizmusra hajlónak tartott Böllöni Farkas (talán a guberniumi hivatalszobákban "bodor füstöket eregetve" henyélők példájának hatására) sajnos sokat pipázott. Pipára, pipaszárra, csutorára, dohányra 16 forint körül költött, 1841-ben pedig egy összegben fizetett ki 45 forintot dohányért. S tette ezt akkor már beteg tüdejével bajoskodva, amikor a költségjegyzések között mind gyakrabban kezd szerepelni ez a tétel: orvosság; és 1836-1840 között 34 forintra rúg a "patica conto". (Hadd tegyük, soroljuk azonban ezt a kivételek nagyon szűkre szabott rovatába, együtt a sorsjegyéért adott 2 forinttal.) A sorsjátékokban később is részt vesz.

Az aszkézis által áthatott módszeres életvitel, a munkás és igénytelen élet megbecsülése, "a protestáns felekezetek" által teremtett adekvát polgári etika, Max Weber ismeretes fejtegetéseinek tézisei, még e "szenveldélyei" ellenére is nyomon követhetők és felismerhetők lehetnének Bölöni Farkas Sándor (kiadási naplója alapján is megrajzolható) puritán erkölcsi normarendjében. Farkas Sándor nem sokra becsüli a "kalmárlelkű embert", de tiszteli a kereskedőt. Annál inkább azt, aki szorgalmas, takarékos, rendszerető, előrelátó, tehát a biedermeier, a polgári erkölcsiséget alapozó embert, azt, akiről már Friedrich List megírta, hogy takarékosságával együttjár az erkölcsösség, s az a bő forrása az erőnek. Valahol itt rejlik az a szemlélet-forrás, amelyből a kölcsönös segítség a takarékosságra ösztönző, a hitelnyújtó Gondoskodó Társaság gondolata már 1825-ben felbuzog.

Még vissza kell térnünk ezekre a kérdésekre, de hadd egészítsük ki előbb az 1833-as esztendő kiadási rovatát a közcélra adott, közjót szolgáló adományok összegével. Az Unitárius "kolégyomi olvasó társaság"-nak: 1 frt 24, "Casino" részvény: 50 frt, Redout bérlet: 3 frt, "Fegyver Iskola" (vívóda): 35 frt, "Ének Iskola": 3 frt, és végül a Gondoskodó Társaságba befizetett, takarékosságot szolgáló 90 frt. Összesítve: 175-180 frt. (Csak a tájékozódás megkönnyítésért közöljük, hogy ez 18 öl fának, vagy 18 pár csizmának, vagy 2 szép új magyar dolmánynak az ára.)

Ezalkalommal még csak a következő, az 1834-es esztendő kiadási tételeinek összességéből emelnök ki a közcélra folyósított, a "köz javára" adományozott összegeket. Ebben az időszakban az igénytelen, a pazarlót megvető, a takarékos, a javak felhalmozását polgári módra becsülő Bölöni Farkas Sándor több mint 500 v. frt áldoz művelődési, haladást serkentő, a fejlődésen munkáló egyesületek, társulások támogatására. Évi jövedelmének mintegy negyedét. Tudjuk a következő évben a Magyar Tudományos Akadémia kitüntető elismeréseként neki juttatott díjából, 200 aranyból szintén fundációt, alapítványt létesít.

Végrendeletében pedig mindent, amit szerzett, gyűjtött, vásárolt (nagyon aprócska ajándékoktól eltekintve) szeretett iskolájára, az Unitárius Kollégiumra hagyományozta. Könyvtárának 961 kötete, a Gondoskodó Társaságnál sokasodó takarékbetéte, halála után elárverezett ingóságai ellenértéke, 1001 frt és 11 krajcárnyi összeg mind-mind a művelődés e jeles intézményének jutott. Így vált a "büszke szegény" adó, adományozó gazdaggá.

Bölöni Farkas őszintén megvallja, hogy ha "...néha a gazdagság gondolatja is beszötte magát álmodozásimba, az is mindig elválszhatlan következményű gondolat volt, hogy szép alapítványokat tehetnék nagy gazdagsággal". Amikor 1835. október 5-én arról ír Naplójában, hogy milyen feledhetetlen érzéseket keltett benne az a hír, hogy a 200 aranyból létesített akadémiai alapítványát elfogadták, feljegyzését ezekkel a szavakkal zárja: "Be boldog ki adhat, ajándékozhat! Mennyi tiszta örömet szerezhet magának a gazdag!"

VALLÁSOS NEVELÉS A CSALÁDBAN

Nekünk szülőknek legdrágább kincsünk: a gyermek. Az édesanya boldog fájdalma és önfeláldozó szeretete, az édesapa homlokráncoló gondja, kenyeret szerző verítéke, sok megpróbáltatással teljes esztendő végighurcolása csak azért van, hogy nőjön, testben és lélekben gyarapodjon s utána boldogabb életet éljen az a gyerek, mint amilyen a miénk volt. S mégis, hányszor előfordul, hogy gyermekünk boldogalanná, szerencsétlenné leszen, ha felnőtt. Föltornyosulnak az élet nehézségei, megkísértik a világ délibáb színei, megkörnyékezik a társadalom hiénái, irigyei, és ellenségei támadnak, s végül is az ifjú meginog, elveszti kedvét a becsületes harctól, letér az egyenes útról, csal, lop, rabol, néha gyilkol, s ahelyett, hogy díszére, becsületére válnék szüleinek, szégyene lesz még a városnak vagy falunak is, amelyben született. Ilyenkor vádoljuk a világot, a sorsot, Istent, - csak éppen magunkat feledjük el hibáztatni, pedig legtöbbször mi vagyunk gyermekeink romlásának az okai. Mert igaz, hogy gondot, fájdalmat, pénzt, anyagi áldozatot nem sajnáltunk tőle, amíg felnőtt - de elfelejtettünk adni neki a saját lelkünk erejéből, elfelejtettük rávezetni őt arra a szent titokra, amelynek ismerése megvédte volna őt az élet kísértéseivel szemben. Hiszen pénz, gond, fájdalom, minden elmarad az élet útjára lépő ifjú mellől, a legszeretőbb anya sem kísérheti el gyermekét azon az úton, mely az életben reá vár, egyedül az lehet segítségére, ha lelkét úgy készítettük elő, hogy az megállja helyét és megtalálja útját egy hosszú életen át. Ne feledjük el, csak a lélek kincsei azok, amelyeket el nem rabolhat gyermekünkötől az élet.

Ezért tartom hát minden másnál fontosabbnak azt, hogy gyermekeink lelkével foglalkozzunk.

Kétségtelen, hogy ezt a feladatot végzi az iskola és a templom, a tanító és a pap, de elvégezni csak akkor tudja, ha a szülőket, mint munkatársakat maga mellett látja. Ebből az következik tehát, hogy a szülők segítsenek az iskolának és a templomnak a gyermek lelki nevelésénél. Fel nem mérhető az a hatás, amelyet a szülők példája és útmutatása a gyermeki lélekre gyakorol. Ha látja a gyermek, hogy a vallás, az imádkozás, a templom nem csalás és nem is csak játék, hanem valami igen fontos és nagyon szent dolog, mert azt a szülők is gyakorolják, - akkor az ő lelke is teljes készséggel felnyílik, hogy azoknak titkait megértse és áldásait élvezze.

A vallásos élet születése, fenntartása és fejlesztése legelsősorban a családban kell hogy történjen, s nem a család kell hogy segítőkész legyen a templom és az iskola számára, hanem ellenkezőleg: a templom és az iskola csupán segítőtje, de nem pótlása lehet a család vallásos nevelésének. Ezért hát az otthon, a családban történő vallásos nevelés